

ΥΠΑΡΧΟΥΝ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ;¹

· Υποστήριξα ότι ενώ χρειάζεται καμιά φορά να αντιλαμβανόμαστε τα νοήματα ως άχρονα, ωστόσο δεν είναι ανάγκη να τα αντιλαμβανόμαστε ως ύφιστάμενες οντότητες. Τα νοήματα των λέξεων ή αποφάνσεων μιᾶς συγκεκριμένης παρατήρησης είναι άχρονα, αλλά δεν είναι οντότητες· είναι κανόνες. Όμως δεν πραγματεύτηκα ακόμα την έννοια του άχρονου νοήματος που αποτελεί ίσως την πιο ισχυρή παρόρμηση για μιὰ θεωρία ύφισταμένων οντοτήτων σ' αυτό το πεδίο.

· Τί είναι εκείνο που ένας άνθρωπος μπορεί να το λέει κάθε μέρα στον εαυτό του, να το ανακοινώνει στους φίλους του, και να το θεωρεί άλλοτε ως συμπερασμό από ένδειξεις κι άλλοτε ως βάση για παραπέρα επιχειρηματολογία; Πώς πρέπει να αντιληφθούμε εκείνο που άνθρωποι που γεννήθηκαν πριν χίλια χρόνια ή βρίσκονται χίλια μίλια μακριά, μπορεί να το πιστεύουν εξίσου ως αληθινό; Τί είναι εκείνο που διαρθρώνει το περιεχόμενο μιᾶς πεποίθησης, το ύλικό μιᾶς πληροφορίας ή τα στοιχεία μιᾶς θεωρίας; Δεν είναι μιὰ απόφανση στη γλώσσα (language-sentence)² οὔτε μιὰ απόφανση στην παιδεία (culture-sentence), γιατί το νόημά του πρέπει να μη μεταβάλλεται με το χρόνο ή τον τόπο. Κι οὔτε είναι μιὰ απόφανση-ρήσης (utterance-sentence) ή ένα λεγόμενο-απόφανση (saying-sentence). Γιατί αυτές μπορούν να προσδιοριστούν από την αρχική θέση όπου παρουσιάζονται σ' ένα συγκεκριμένο βιβλίο, όμιλία ή παρατήρηση. Είναι οί δικές σου λεκτικές αποφάνσεις ή οί δικές μου, σ' ένα όρισμένο σημείο ή σὲ μιὰ συγκεκριμένη συζήτηση ή σειρά συλλογισμῶν και ὄχι κάτι που δεν ανήκει από τὴ φύση του σὲ κάποιον, κι ακόμη λιγότερο σὲ μιὰ συγκεκριμένη παρατήρηση. Έδῶ χρειαζόμαστε έναν τρόπο να αντιλαμβανόμαστε μιὰ λεκτική απόφανση, τέτοιο ὥστε να κάνουμε ἀφαίρεση από τὸ ἀρχικό συμβάν τῆς ρήσης της και από μερικές ιδιομορφίες στη διατύπωση, ιδιομορφίες που εξαρτῶνται από αὐτήν κι ὄχι από τὸ νόημά της· ἀκριβῶς ὅπως φτάσαμε στην έννοια μιᾶς λεκτικῆς απόφανσης ξεκινώντας από τὴν έννοια μιᾶς απόφανσης ρήσης και κάνοντας ἀφαίρεση από τὴ γλώσσα της, ἢ, τὸ ἴδιο ὅπως από τὴν έννοια τοῦ σήματος τῆς απόφανσης φτάσαμε στην έννοια τῆς απόφανσης ρήσης κάνοντας ἀφαίρεση από τὸν ἀριθμὸ των τυπογραφικῶν στοιχείων, των ἠχογραφήσεων, των ἀπαγγελιῶν, κτλ., που τὴν ἀναπαράγουν.

· Ἄς χρησιμοποιήσουμε τὴ λέξη *λεγόμενα* για τις λεκτικές αποφάνσεις ή τὰ λεκτικά μέρη με αὐτὴ τὴν έννοια, και τὴ λέξη *ὄρος* για τις λεκτικές λέξεις ή τις λεκτικές φράσεις. Δύο σήματα είναι τὸ ἴδιο λεγόμενο ή ὄρος, ἀνάλογα με τὴν περίπτωση, τότε και μόνο τότε ἂν ἔχουν τὸ ἴδιο νόημα ὡς

λεκτικὲς ἐκφράσεις καὶ εἴτε ἐπιδέχονται ἀναδιατύπωση μὲ τὶς ἴδιες λέξεις, εἴτε τὸ ἓνα εἶναι ἀναδιατύπωση τοῦ ἄλλου σὲ πλάγιο λόγο. Ἔτσι, οἱ συνθη-
 κες γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ λέγειν εἶναι ἐν μέρει ἀνάλογες μὲ ἐκεῖνες ποὺ
 προσδιορίζουν ὡς τὴν ἴδια ἀπόφανση ρήσης ὅποιαδήποτε δύο σήματα -
 ἀπόφανσης τέτοια ὥστε καὶ τὰ δύο νὰ εἶναι ἀντίγραφο τοῦ ἴδιου πρωτότυπου
 ἢ τὸ ἓνα νὰ εἶναι ἀντίγραφο τοῦ ἄλλου. Καὶ εἶναι ἀκόμα ἴδιες μὲ τὶς συνθη-
 κες ποὺ προσδιορίζουν ὡς ἴδιες δύο ὅποιεςδήποτε ἀποφάνσεις ρήσης ὅταν
 καὶ οἱ δύο δὲν ἐπιδέχονται τὴν ἴδια μετάφραση σὲ κάποια φυσικὴ γλώσσα
 ἢ ὅταν ἡ μιὰ εἶναι μετάφραση τῆς ἄλλης. Ἡ παρατήρησή μου στὸν Γιάννη
 'Φαίνεσαι κουρασμένος' κι ἡ παρατήρησή σου σχετικὰ μὲ τὴν ἐμφάνισή του
 στὴν ἴδια περίπτωση 'Φαίνεται κουρασμένος' εἶναι τὸ ἴδιο λεγόμενο, γιατί
 καὶ γιὰ τοὺς δύο μας μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι εἶδαμε πὼς φαινόταν κουρα-
 σμένος. Ἀλλὰ ἂν κάποιος ἄλλος εἶχε πεῖ 'ὁ Γιάννης φαίνεται κουρασμένος',
 αὐτὸ θὰ ἦταν ἓνα διαφορετικὸ λεγόμενο. Γιατὶ τὸ νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι ἐσὺ καὶ
 ἐγὼ εἶχαμε πεῖ ὅτι ὁ Γιάννης φαινόταν κουρασμένος θὰ ἦταν λάθος, ἢ του-
 λάχιστον παραπλανητικὸ, ἀφοῦ θὰ ὑπονοοῦσε πὼς ἐκείνη τὴν ὥρα γνωρίζαμε
 τὸ ὄνομα τοῦ Γιάννη· καὶ αὐτὸ ἴσως νὰ μὴν τὸ γνωρίζαμε. Ἀκόμα, ἂν ἐγὼ
 κι ἐσὺ ἐκφέραμε καταφατικὰ τὴν ἀπόφανση 'Ἐχω καστανὰ μάτια', οἱ παρα-
 τηρήσεις μας δὲν εἶναι τὸ ἴδιο λεγόμενο, ἀφοῦ ἔχουν διαφορετικὸ νόημα. Ἡ
 δική σου, σημαίνει πὼς ἔχεις καστανὰ μάτια, ἢ δική μου πὼς ἐγὼ ἔχω κα-
 στανὰ μάτια. Οἱ κανόνες γιὰ τὴν ἐκτίμηση τῆς ἀλήθειας τῆς παρατήρησής
 σου, ἢ γιὰ τὸ ἐπιχείρημα ποὺ θὰ τὴν ἔχει ὡς ἀρχή του, διαφέρουν ἀπὸ τοὺς
 κανόνες γιὰ τὴν ἐκτίμηση τῆς δικῆς μου. Ἐπίσης, ἡ χτεσινὴ μου παρατή-
 ρηση 'Αὔριο θὰ βρέξει' δὲν εἶναι τὸ ἴδιο λεγόμενο μὲ τὴ σημερινή μου
 παρατήρηση ποὺ διατυπώνεται μὲ τὶς ἴδιες ἀκριβῶς λέξεις. Γιατὶ ἡ πρώτη
 σήμαινε πὼς θὰ βρέξει σήμερα κι ἡ δεύτερη πὼς θὰ βρέξει αὔριο. Ἐχει ὑπο-
 στηριχθεῖ πὼς δύο τέτοιες παρατηρήσεις διαφέρουν μόνο ὡς πρὸς τὸ πλαίσιο
 ἀναφορᾶς τους, ὄχι ὡς πρὸς τὸ νόημά τους³. Ἀλλὰ αὐτὸ φαίνεται νὰ συγχέει
 τὴν ἐκθεση αὐτοῦ ποὺ εἰπώθηκε μὲ τὴν ἐκθεση ἐκείνου ποὺ εἰπώθηκε σχε-
 τικὰ μ' ἓνα συγκεκριμένο πλαίσιο. Παρόμοια, ἡ λέξη ποὺ λὲς 'ἐγὼ' εἶναι
 διαφορετικὸς ὄρος ἀπὸ τὸ δικό μου, γιατί διαφέρουν τὰ νοήματά τους. Ὅχι
 πὼς τὰ νοήματά τους εἶναι τὰ ἄτομα στὰ ὁποῖα ἀναφέρονται χωριστά, γιατί
 τὰ νοήματά τους δὲν περπατοῦν, δὲν φορᾶνε ροῦχα, δὲν τρῶνε. Ἀλλὰ τὰ κρι-
 τήρια γιὰ τὴν ταυτότητά σου διαφέρουν ἀπὸ τὰ κριτήρια γιὰ τὴ δική μου
 ταυτότητα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἂν ὀρίσεις μιὰ δική σου εἰδικὴ σημασία
 γιὰ κάποια κοινὴ λέξη ποὺ συναντᾶ κανεὶς στὴν παρατήρησή σου, ἡ τε-
 λευταία εἶναι τὸ ἴδιο λεγόμενο ὅπως ἡ παρατήρηση ποὺ διαφέρει ἀπὸ αὐ-
 τὴν — μὲ μόνη διαφορὰ τὴ χρήση τοῦ ὀριζόμενου (definiens) τοῦ ὀρισμοῦ
 σου ἀντὶ γιὰ τὸ ὀριστέον (definiendum). Ὁ πλάγιος λόγος δὲν εἶναι ἀνάγκη
 νὰ ἀναγνωρίσει διαφορὰς στὴ διατύπωση ποὺ δὲν ἔχουν ρίζες στὴ συνηθι-
 σμένη χρήση ἢ συνειρμό: τέτοια ἀναγνώριση καλύτερα νὰ μένει καθῆκον
 τῆς εὐθείας παράθεσης.

Ἔτσι λοιπόν, αὐτὸ ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐπαναλάβει στὸν ἑαυτό του, νὰ

τὸ ἀνακοινώσει στοὺς ἄλλους ἢ νὰ τὸ θεωρήσει ἄλλοτε ὡς ὑπόθεση, ἄλλοτε ὡς συμπέρασμα, εἶναι ἓνα λεγόμενον. Συχνὰ τὰ καταφατικὰ λεγόμενα — λεγόμενα ποὺ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν εἴτε ὡς ἀληθῆ εἴτε ὡς ψευδῆ — ὀνομάστηκαν προτάσεις ἢ δηλώσεις. Ἀποτελοῦν τὸ πεδίο τῆς κανονικῆς προτασιακῆς λογικῆς (μολονότι μερικὲς θεωρίες ὑποστηρίζουν τὸ ἐναντίον· θὰ τὶς ἐξετάσουμε στὶς §§ 31 - 33). Ἀλλὰ ἐδῶ χρειαζόμαστε ἓνα πιὸ περιεκτικὸ ὄνομα ἀπὸ τὸ 'πρόταση', ἀφοῦ ὑπάρχουν τόσες ἄλλες μορφές λόγων ἐκτὸς ἀπὸ τὴν καταφατικὴ. Οἱ προσταγές, οἱ ἐρωτήσεις, οἱ ὑποσχέσεις, οἱ εὐχές, οἱ συνταγές, κτλ., μποροῦν νὰ ἐπαναληφθοῦν καὶ νὰ ἀνακοινωθοῦν ἐξίσου ὅπως οἱ προτάσεις, καὶ ἡ λογικὴ τους ἀπαιτεῖ διερεύνηση. Ἐπιπλέον ἡ λέξις 'πρόταση' χρησιμοποιήθηκε μὲ τόσο διαφορετικοὺς τρόπους ποὺ εἶναι πολὺ εὐκόλο νὰ προκαλέσει σύγχυση ἀνάμεσα στὰ λεγόμενα καὶ στὰ νοήματά τους. Μολονότι συχνὰ λέμε πὼς οἱ προτάσεις εἶναι ἀληθεῖς ἢ ψευδεῖς, κάτι ποὺ τὰ νοήματα δὲν μποροῦν νὰ εἶναι, εἶναι ἐπίσης κοινὸ τὸ νὰ λέμε πὼς ἐκφράζονται ἀπὸ τὶς λέξεις τῶν ἀνθρώπων, τὸ ἴδιο ὅπως τὰ νοήματα. Ὁ Church μάλιστα ὅρισε τὴ λέξις 'πρόταση' ἔτσι ὥστε νὰ ὑποδηλώνει κάτι ποὺ εἶναι τὸ νόημα μιᾶς ἀπόφανσης - παιδείας καί, συνάμα, ἡ ἐννοια τῆς τιμῆς ἀλήθειας κι ὄχι ὁ κάτοχός τους⁴. Ἀλλὰ στὶς §§ 24 καὶ 31 πιὸ κάτω θὰ δώσω τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους πρέπει νὰ ἀπορριφθεῖ ἡ ἀνάλυση τοῦ μὴ-ἐκτατικοῦ (non-extensional) λόγου ποὺ ἀπαιτεῖ αὐτὸς ὁ ὀρισμός.

Ἴσως κάποιος ἀντιτάξει: «Γιατί νὰ προσπαθοῦμε νὰ διακρίνουμε τὰ λεγόμενα ἢ τὶς προτάσεις ἀπὸ τὰ νοήματά τους; Στὸ κάτω-κάτω, τὸ κοινὸ γνῶρισμα τῆς παρατήρησής μου στὸν Γιάννη 'Φαίνεται κουρασμένος' καὶ τῆς παρατήρησής σου γι' αὐτὸν 'Φαίνεται κουρασμένος' εἶναι ἀκριβῶς ὅτι ἔχουν τὸ ἴδιο νόημα καὶ τὸν ἴδιο στόχο. Ἐτσι, ἂν ἓνα λεγόμενον ταυτίζεται ἢ διακρίνεται μόνο ἀπὸ τὸ νόημά του, καὶ ἔχει τόσο λίγο δεσμὸ μὲ τὸ χρόνο καὶ τὸ χῶρο ὅπως καὶ τὸ νόημα, δὲν φαίνεται νὰ κερδίζουμε καὶ πολλὰ πράγματα διακρίνοντας τὰ λεγόμενα ἀπὸ τὰ νοήματά τους».

Ἀλλὰ, πρῶτα πρῶτα, τὰ λεγόμενα δὲν μποροῦν νὰ ταυτιστοῦν καὶ νὰ διαφοροποιηθοῦν μόνο ἀπὸ τὰ νοήματά τους. Τὸ νὰ διατυπώσουμε τὸ νόημα ἑνὸς λεγόμενου εἶναι, πιθανό, τὸ νὰ διατυπώνουμε ὀρισμένους ἄχρονους κανόνες γιὰ ἓνα a priori ἔγκυρο ἐπιχείρημα, μιὰν ἐκτίμηση ἀλήθειας, κτλ., ποὺ ἐφαρμόζονται σὲ ὅλες τὶς λεκτικὲς του ρήσεις. Ἐπομένως, ἂν μερικοὶ ἄνθρωποι ποῦν 'ὁ Γιώργος εἶναι ὁ μοναδικὸς ἀδελφός της' καὶ ἄλλοι ποῦν 'ὁ Γιώργος εἶναι ὁ μόνος γιὸς τῶν γονιῶν της' τὰ δύο λεγόμενα ἔχουν τὸ ἴδιο ἀκριβῶς νόημα γιατί εἶναι ἀληθινὰ στὶς ἴδιες ἀκριβῶς περιστάσεις καὶ αἰτιολογοῦν τὰ ἴδια ἀκριβῶς a priori ἔγκυρα ἐπιχειρήματα (τουλάχιστον ἐφόσον δεχόμαστε τὴ συνηθισμένη σύμβαση τῆς τυπικῆς λογικῆς πὼς ἀκόμη κι ἓνα κοινότοπο βῆμα, λ.χ., ὅπως αὐτὸ τὸ 'ὁ Γιώργος εἶναι ὁ μοναδικός της ἀδελφός' στὸ 'ὁ Γιώργος εἶναι ὁ μοναδικός της ἀδελφός' πρέπει νὰ λογαριαστεῖ σὰν ἐπιχείρημα). Ἀλλὰ ἐνῶ ἔχουν τὸ ἴδιο νόημα, τὰ δύο λεγόμενα δὲν εἶναι διόλου τὸ ἴδιο πράγμα. Γιὰ τὴν πρώτη δμάδα ἀπὸ ὀμιλητὲς θὰ ἦταν ἀληθὲς τὸ νὰ ἀναφέρουμε 'Λένε πὼς ὁ Γιώργος εἶναι ὁ μοναδικός της

ἀδελφός'. Ἀλλά θὰ ἦταν ψευδές νὰ τὸ ἀναφέρουμε αὐτὸ καὶ γιὰ τὴ δεύτερη ὁμάδα: αὐτοὶ μόνο ὑπονοοῦν ὅτι ὁ Γιώργος εἶναι ὁ μόνος ἀδελφός της, δὲν τὸ λένε. Αὐτὸ πού θέλω νὰ πῶ εἶναι πὼς στὴν ἐξατομίκευση τῶν λεγομένων, ὅπως λογαριάζεται τὸ νόημα ἔτσι λογαριάζεται καὶ ἡ διατύπωσή τους, ἂν καὶ λογαριάζεται μὲ τρόπο πού ξεπερνάει ὄχι μόνο τὶς διαφορὲς στὴ γλώσσα ἢ τὶς κοινότοπες παραλλαγές τῆς φράσης, ὅπως στὶς λεκτικὲς ἀποφάνσεις, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ μερικὲς διαφορὲς στὰ ἄμεσα συμφραζόμενα τῆς ἐκφώνησης. Γιατὶ ἂν πεῖς στὸν Γιώργο σχετικὰ μὲ τὴν ἀδελφή του 'Εἶσαι ὁ μόνος ἀδελφός της', καὶ πεῖς καὶ στὴν ἀδελφή του σχετικὰ μ' αὐτόν, ἀλλάζοντας κατάλληλα τὶς ἀντωνυμίες, 'Εἶναι ὁ μόνος ἀδελφός σου', οἱ δύο λεκτικὲς ἀποφάνσεις σου εἶναι τὸ ἴδιο λεγόμενο, ἀφοῦ ὄχι μόνο ἔχουν τὸ ἴδιο νόημα ἀλλὰ καὶ ἡ διατύπωσή τους διαφέρει μόνο σ' ὀρισμένες ἐπιτρεπόμενες ἀπόψεις. Μπορεῖς ὀρθὰ νὰ πεῖς 'Εἶπα στὸν Γιώργο καὶ στὴν ἀδελφή του πὼς ἦταν ὁ μόνος ἀδελφός της', μολονότι ὅταν ἀνακοινῶνεις αὐτὸ πού εἶπες χρησιμοποιοεῖς ἓνα τρίτο ζευγὸς ἀντωνυμιῶν καὶ ἓνα διαφορετικὸ χρόνο γιὰ τὰ ρήματα.

Δεύτερο, τὰ λεγόμενα δὲν εἶναι ἐλεύθερα ἀπὸ χωροχρονικὲς δεσμεύσεις μὲ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο ὅπως καὶ τὰ νοήματα. Ἀσφαλῶς κανένα τους δὲν ἀνήκει οὐσιαστικὰ σὲ ἓνα ἄτομο ἢ σὲ μιὰ παρατήρηση. Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ δὲν ἔχουν καμιά κατεύθυνση στὸ χῶρο ἢ στὸ χρόνο. Αὐτὸ ἀληθεύει, λ.χ., γιὰ τὶς περισσότερες γενικεύσεις στὴ φυσικὴ ἐπιστήμη ἢ στοὺς ἠθικοὺς κώδικες, καὶ γιὰ τὶς ἀξιολογήσεις τῆς τιμῆς ἀλήθειας ἑνὸς λεγόμενου ἢ τῆς ἐγκυρότητας ἑνὸς ἐπιχειρήματος. Ἀλλὰ μερικῶν λεγομένων ἡ ταυτότητα μπορεῖ εὐκόλα νὰ προσδιοριστεῖ ὡς ἓνα σημεῖο ἀπὸ τὴν πιὸ χαρακτηριστικὴ στιγμή καὶ θέση ὅπου ἐκφωνήθηκαν, ἐνῶ αὐτὸ δὲν συμβαίνει μὲ τὰ νοήματα. Αὐτὸ ἀληθεύει γιὰ λεγόμενα ὅπου παρουσιάζονται λέξεις-παιδείας ὅπως 'αὐτό', 'ἐκεῖνο', 'ἐδῶ', 'ἐκεῖ', 'πήγαινε', 'ἔλα', 'σήμερα', 'αὔριο', ἢ στὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦνται χρόνοι τοῦ ρήματος γιὰ νὰ ὑποδηλώσουν μιὰ περίπτωση στὸ παρελθόν, τὸ παρὸν ἢ τὸ μέλλον. Ἡ σημερινὴ πρόγνωση 'Θὰ βρέξει τὸ ἀπόγευμα' δὲν εἶναι τὸ ἴδιο λεγόμενο μὲ τὴ χτεσινὴ πρόγνωση πού ἔγινε μὲ τὶς ἴδιες λέξεις. Ἀσφαλῶς οἱ σύγχρονοι λογικοὶ ζήτησαν πολλές φορὲς νὰ βροῦν ἓνα ἰσοδύναμο μὲ ρήματα χωρὶς χρόνους, κτλ., γιὰ κάθε λογικὸ λεγόμενο πού, τὸ ἴδιο, ἔχει, ἀπὸ τὴ διατύπωσή του, μιὰ χωροχρονικὴ κατεύθυνση μ' ἓναν ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς τρόπους. Τὰ συστήματα γιὰ τὴ λογικὰ διαρθρωμένη ἀνοικοδόμηση τῶν καθημερινῶν ἐπιχειρημάτων συχνὰ πράγματι προτιμοῦν νὰ ἀναπαριστάνουν ἓνα χρονικὸ λεγόμενο ὅπως τὴ σημερινὴ πρόγνωση πὼς θὰ βρέξει τὸ ἀπόγευμα, μὲ μιὰν ἄχρונה ἀπόδοση τῆς βροχῆς στὸ ἀπόγευμα τῆς 4ης Ἀπριλίου 1960. Ἀλλὰ δὲν μποροῦμε νὰ ἐκτιμήσουμε τὴν εὐστοχία ἢ τὴν ἀστοχία αὐτοῦ τοῦ λογικοῦ ἐπιχειρήματος ἂν δὲν ἔχουμε πρῶτα σχηματίσει μιὰ σαφῆ ἔννοια γιὰ τὸ θέμα τους, δηλ. ὅτι εἶναι λεγόμενα πού ἡ ταυτότητά τους μπορεῖ μερικὰ νὰ προσδιοριστεῖ ἀπὸ κάποια ἀναφορὰ στὸν πιὸ χαρακτηριστικὸ τους χρόνο καὶ θέση ἐκφώνησης. Δὲν μποροῦμε νὰ ἐκτιμήσουμε ἀκριβῶς τὴν ὑποθετικὴ ταυτότητα τοῦ νοήματος

ἐκτὸς ἂν ἀναγνωρίσουμε ὅτι καὶ τὰ δύο μέρη τῆς ἐξίσωσης ἀναφέρονται σὲ μιὰν ἐπιτρεπτὴ μορφή λεγομένου.

Ἄν, παρ' ὅλες αὐτὲς τὶς φανερὲς διαφορὲς ἀνάμεσα σὲ ἓνα λεγόμενο καὶ στὸ νόημά του, ἐξισώσουμε τὰ δύο, εἶναι εὐκόλο νὰ ἐξηγηθεῖ ὁ πειρασμὸς νὰ θεωρήσουμε τὸ ἀμάλαμά τους ὡς ὑφιστάμενη ὄντοτητα. Ἐνῶ τὸ νόημα, μόνο του, θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ ἀντιληφθοῦμε μόνο ὡς κανόνα, τὸ λεγόμενο μοιάζει νὰ εἶναι κάτι τὸ πιὸ οὐσιαστικό. Μπορεῖ νὰ ἀναλυθεῖ ἢ, νὰ συνοψισθεῖ, ἐμφανίζεται, ἐξαφανίζεται καὶ παρουσιάζεται ξανὰ κατὰ τὴν διάρκειά μιᾶς συζήτησης, παρακινεῖ τὸν ὄχλο σὲ ταραχὲς ὅταν τὸ σκεφτεῖ ἢ, συμφιλιώνει τοὺς ἐραστὲς ὅταν τοὺς ἔρθει στὸ νοῦ. Ὡστόσο, σύμφωνα μὲ πολλοὺς τυπικοὺς λογικοὺς ἢ δὲν ἔχει δεσμοὺς στὸ χῶρο καὶ στὸ χρόνο ἢ τουλάχιστον, ἔχει ἓνα χωροχρονικὰ ἀδέσμευτο ἰσοδύναμο πὸ εἶναι λογικὰ πιὸ εὐπόληπτο ἀπ' αὐτό. Κι ἂν πρέπει νὰ ταυτισθεῖ μ' ἓνα νόημα πὸ δὲν εἶναι νοητὸ νὰ ἔχει μιὰ νοητικὴ ἢ φυσικὴ ὑπαρξή, τί ἄλλο μπορεῖ νὰ εἶναι αὐτὴ ἢ ἄχρηστη ὑπόσταση ἐκτὸς ἀπὸ πολίτης σ' ἓνα τρίτο βασίλειο μὲ τὸν τρόπο τοῦ Frege;

Ὡστόσο, ὅταν τὰ λεγόμενα διακριθοῦν ἀπὸ τὰ νοήματά τους, εἶναι πιὰ δυνατὴ μιὰ λιγότερο μυστηριώδης ἐξήγησή τους. Τὰ λεγόμενα δὲν εἶναι κάτι διαφορετικοῦ εἴδους ἀπὸ τὶς λεκτικὲς ἀποφάνσεις, ὅπως διαφέρουν τὰ τραπέζια ἀπὸ τὶς καρέκλες, ἀλλὰ τὸ ἴδιο ἀκριβῶς πρᾶγμα πὸ ἔχουμε ἀντιληφθεῖ διαφορετικά. Ἄν κάποιος τρώει τὸ βραδυνό του σ' ἓνα ὀρισμένο σπίτι, σὲ μιὰν ὀρισμένη πόλη, σὲ μιὰν ὀρισμένη χώρα, ἔφαγε ἓνα δεῖπνο κι ὄχι τρία. Ἀνάλογα, ἂν βεβαιώνει κάτι, αὐτὸ εἶναι συνάμα μιὰ ἀπόφανση ῥήσης, μιὰ λεκτικὴ ἀπόφανση καὶ ἓνα λεγόμενο. Αὐτὰ εἶναι μόνο διαφορετικοὶ καὶ προοδευτικὰ πιὸ ἀφηρημένοι τρόποι γιὰ νὰ περιγραφεῖ τὸ ἴδιο πρᾶγμα. Αὐτὸ πὸ προφέρει μπορεῖ νὰ περιγραφεῖ ὡς γλωσσικὴ ἀπόφανση καὶ ὡς ἀπόφανση παιδείας, ἂν καὶ αὐτὸ βρίσκεται σὲ μιὰ διαφορετικὴ διάσταση περιγραφῆς, διάσταση μὲ τὴν ὁποία δὲν καταπιάνομαι τούτῃ τῇ στιγμῇ. Ὡστε τὰ λεγόμενα δὲν ἀνήκουν σ' ἓνα μυστηριώδες βασίλειο ὑφιστάμενου ὄντος ἀλλὰ μόνο εἶναι σήματα ἀποφάνσεων πὸ περιγράφονται κάτω ἀπὸ ἓνα προσδιοριζόμενο⁵. Μποροῦμε νὰ ποῦμε πὸς ἓνας ὄρος ἢ ἓνα λεγόμενο ὑπάρχει ἂν ἓνα σῆμα του εἶχε ἐκφωνηθεῖ, ἢ ἐκφωνεῖται τώρα ἢ θὰ ἐκφωνηθεῖ, ἢ ἂν δόθησαν, δίνονται ἢ θὰ δοθοῦν κανόνες γιὰ τὸ σχηματισμὸ σημάτων ἀπὸ αὐτόν, κανόνες ὅπως οἱ κανόνες σχηματισμοῦ καὶ οἱ σημασιολογικοὶ κανόνες μιᾶς τυποποιημένης γλώσσας, ἢ οἱ κανόνες γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν ἀριθμητικῶν στὸ δεκαδικὸ συμβολισμό, ἢ οἱ κανόνες γιὰ τὴν κατασκευὴ ἀναφορῶν τοῦ χάρτη ἀπὸ ἓνα σύστημα συντεταγμένων. Ὄταν ἐπαναλαμβάνεις τὴ συμβουλὴ τοῦ φίλου σου στὸν ἑαυτὸ σου ἢ μεταφέρεις τὴν ἀνακοίνωσή του, ἢ ἔννοια μὲ τὴν ὁποία αὐτὸ πὸ λὲς εἶναι τὸ ἴδιο μ' αὐτὸ πὸ ἄκουσες εἶναι ἢ ἔννοια μὲ τὴν ὁποία τὸ σῆμα τῆς ἀπόφανσῆς σου ἔχει μιὰ τουλάχιστον ιδιότητα — τὴν ιδιότητα τοῦ νὰ εἶναι ἓνα λεγόμενο ἔτσι-καί-ἔτσι —, ιδιότητα πὸ εἶχε καὶ τὸ ἀρχικὸ σῆμα ἀπόφανσης τοῦ φίλου σου. Δὲν ὑπάρχει μιὰ μοναδική, μυστηριώδης, μὴ-φυσικὴ καὶ

μη-νοητική οντότητα, όπως ή σκέψη κατά τον Frege, που να έχει την ιδιότητα να παρατίθεται ή να εκφράζεται από ένα τή μιὰ στιγμή σὺν τὴν ιδιότητα να παρατίθεται ή να εκφράζεται ἀπὸ ἕμενα τὴν ἄλλη στιγμή, ἀλλὰ μᾶλλον δυὸ φυσικὲς ή νοητικὲς οντότητες που ἔχουν μιὰ κοινὴ ιδιότητα: ὄχι μόνο μιὰ οντότητα με τουλάχιστον δύο ιδιότητες, ἀλλὰ ἀκριβῶς μιὰ ιδιότητα που σχετίζεται με δύο τουλάχιστον οντότητες. Σὰ να λέγαμε, δὲν ταχυδρόμησες ξανὰ τὸ γράμμα που σοῦ ἔστειλε ὁ φίλος σου, ἀλλὰ ταχυδρόμησες ἕνα ἄλλο γράμμα με τοὺς ἴδιους ὅρους.

Κι οὔτε ή ιδιότητα τοῦ να εἶναι κάτι ἕνα λεγόμενο ἔτσι-καί-ἔτσι εἶναι μιὰ ιδιότητα που, γιὰ να περιγραφεῖ, ἀπαιτεῖ τὴν ἐφαρμογὴ μιᾶς ρεαλιστικῆς θεωρίας τῶν καθολικῶν ἐννοιῶν. Δὲν πρέπει να ἀποκλείσουμε τὸ μυστήριο ἀπὸ τὴν ἐννοια τοῦ λεγόμενου μόνο και μόνο γιὰ να ἐμφανιστεῖ ξανὰ στὴν ἐννοια τῆς ιδιότητας τοῦ να εἶναι ἕνα λεγόμενο ἔτσι-καί-ἔτσι. Μιὰ κι ἐγκαταλείφθηκαν οἱ θεωρίες γιὰ τὴ θεϊκὴ προέλευση τῆς γλώσσας, μαζί με τὴν παλιὰ παραδοχὴ — πρὶν ἀπὸ τὸν Herder — πὼς τὸ ἀπόθεμα τῶν νοημάτων δὲν ἀλλάζει, δὲν ὑπάρχει πιά λόγος γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ μιᾶς ρεαλιστικῆς θεωρίας στοὺς ὅρους γιὰ τὴν ταξινόμηση τοῦ κάθε ἐπιμέρους ἀνθρώπινου ἐκφωνήματος. Ὁ τρόπος που αὐτὰ συγκεντρώνονται σὲ ομάδες γλωσσικῶν ἀποφάνσεων, ἀποφάνσεων παιδείας, ἀποφάνσεων ῥήσης, λεκτικῶν ἀποφάνσεων και λεγομένων εἶναι ἐξίσου ἀποτέλεσμα ἀνθρώπινων ἀποφάσεων, συνηθειῶν και στάσεων ὅσο εἶναι ὁ σχηματισμὸς κι ή διαχείριση τῶν πολιτικῶν θεσμῶν. Ἴσως οἱ ταξινομητὲς να ἔχουν ἕνα μεγαλύτερο περιθώριο αὐτεξουσιότητας με τοὺς ὅρους ἴδια γλωσσικὴ ἀπόφανση' και ἴδια ἀπόφανση παιδείας' παρὰ με τὸν ἴδιο λεγόμενο'. Ἴσως οἱ γλωσσολόγοι κι οἱ ἱστορικοὶ τῶν ἰδεῶν να ἔχουν περισσότερες εὐκαιρίες γιὰ ταξινομικὴ ἐπινοητικότητα ἀπ' ὅση ἀπολαμβάνουν οἱ μεταφραστές, οἱ σχολιαστές, οἱ ἐκδότες, οἱ λογικοὶ ή ἄλλοι ἐρμηνευτὲς. Ἀλλὰ, μολοντοῦτο, μένει ἀκόμα κάποιο περιθώριο γιὰ αὐτονομία στὴ διατύπωση τῶν κριτηρίων γιὰ τὴν ταυτότητα και τὴ διαφορά τοῦ λεγόμενου.

Ὁ καλύτερος τρόπος να τὸ δείξουμε αὐτὸ εἶναι να ἐξετάσουμε μερικὰ ἀπὸ τὰ ἐπίμαχα ζητήματα σχετικὰ με τὴν ἀπόφαση τοῦ ποιὲς διαφορὲς στὴ διατύπωση πρέπει να συνομολογηθοῦν ὡς ἐπιτρεπτὲς ἀνάμεσα σὲ λεκτικὲς ἀποφάνσεις που θὰ λογαριάζονται ὡς τὸ ἴδιο λεγόμενο. Ὅποιο δρόμο κι ἂν πάρουμε, φαίνεται πὼς εἴμαστε ἀναγκασμένοι να ὑποστηρίξουμε μιὰ θέση που εἶναι, τουλάχιστον σὲ μερικὲς ἀπόψεις της, ἀμφισβητήσιμη.

Σύμφωνα με τὸ κριτήριό μου, καμία σημερινὴ λεκτικὴ ἀπόφανση δὲν θὰ μπορούσε να εἶναι τὸ ἴδιο λεγόμενο ὅπως τὸ χτεσινὸ 'Αὔριο θὰ βρέξει'. Ἀλλὰ μπορεῖ να φανεῖ παράδοξο τὸ να ὑπονοοῦμε, μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, πὼς ἕνας ἀνθρώπος δὲν μπορεῖ ποτὲ να ξανασκεφθεῖ πολλὲς κι ἀπὸ τὶς ἴδιες του τὶς πρόσφατες σκέψεις, στὸ βαθμὸ που εἶναι ρηματικὲς· ἀκόμα χειρότερα συμβαίνουν με τὶς σκέψεις ἄλλων που ἔχουν πεθάνει ἔδῳ και πολὺν καιρό. Στὸ κάτω κάτω, ἕνας ἀπὸ τοὺς σκοποὺς τοῦ ὀρισμοῦ τῆς ἐννοιας ἐνὸς λεγό-

μενου ἦταν νὰ διασαφηνίσει ἐκεῖνο ποὺ ἄνθρωποι, ποὺ γεννήθηκαν πρὶν ἀπὸ χίλια χρόνια ἢ χίλια μίλια μακρὰ, μπορεῖ νὰ τὸ πιστεύουν ὡς ἀληθές. Μερικοὶ φιλόσοφοι τῆς ἱστορίας, ὅπως ὁ R. G. Collingwood, ὑποστήριξαν ὅτι ὁ ἱστορικὸς πρέπει πάντα νὰ προσπαθεῖ νὰ ἀνα-παραστήσει τὶς σκέψεις ποὺ ἐκφράζονται στὰ ἔγγραφα ποὺ μελετᾷ⁶. Γιὰ νὰ μετριάσουμε τὸ παράδοξο, ἂν πράγματι ἀποτελεῖ παράδοξο, θὰ ἔπρεπε νὰ σημειώσουμε ὅτι ἐνῶ ἓνας ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ ἀργότερα νὰ ξανασκεφτεῖ μιὰ τέτοια σκέψη, σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία μου, μπορεῖ τουλάχιστον νὰ φέρει στὴ μνήμη του ἢ νὰ σκεφτεῖ κάτι ἰσοδύναμο μὲ αὐτήν. Μπορεῖ μετὰ νὰ θυμηθεῖ ὅτι τὴ σκέφτηκε, ἢ, στὴ θέση της, νὰ σκεφτεῖ 'Σήμερα θὰ βρέξει' καί, μὲ ἀνάλογο τρόπο, ὁ ἱστορικὸς πρέπει συχνὰ νὰ μένει ἱκανοποιημένος ὅταν ἀνακαλύπτει ὅτι ὁ συγγραφέας αὐτοῦ τοῦ ἔγγραφου εἶναι ὁ τάδε. Βέβαια, ὅταν μεταφράζει τὶς ἀποφάνσεις ρήσης τοῦ συγγραφέα, παράγει ἄλλες, δικές του, ἀποφάνσεις ρήσης. Ἀλλὰ καὶ οἱ τελευταῖες εἶναι λεκτικὲς ἀποφάνσεις τοῦ συγγραφέα, ὄχι τοῦ ἱστορικοῦ: ὁ ἱστορικὸς δὲν παρήγαγε μιὰ δική του λεκτικὴ ἀπόφανση ποὺ εἶναι τὸ ἴδιο λεγόμενον μὲ τοῦ συγγραφέα. Ἄν αὐτὸ τὸ νιώθει κανεὶς ὡς περιορισμὸ τῆς ἐλευθερίας τοῦ λόγου ἢ τῆς σκέψης, ἢ ὄχι, τουλάχιστον ὁμως ταιριάζει στὴν παραδοχὴ μιᾶς χρονικῆς διάταξης στὴν ὁποία δὲν εἶναι δυνατὴ καμία προ-γνωστικὴ ἢ ἀνα-γνωστικὴ τηλεπάθεια σὲ ρηματικὴ μορφή. Ἄν ἐγκαταλείψουμε τὴν παραδοχὴ αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ ἐγκαταλειφθεῖ ἢ ὁ ὀρισμὸς μου τοῦ 'λεγόμενου' ἢ ἡ συνηθισμένη χρῆση τῶν ρημάτων μὲ τοὺς χρόνους.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὸ κριτήριό μου γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ λεγόμενου ἐξαλείφει τὴ διαφορὰ στὶς ἀντωνυμίες ἐφόσον τὸ νόημα εἶναι τὸ ἴδιο. Σ' αὐτὸ θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ ἀντιτάξει πῶς, ἂν ἡ κατεύθυνση ἀπὸ ἓνα διαφορετικὸ χρόνο ἢ θέση φτάνει γιὰ νὰ διακρίνει ἓνα λεγόμενον ἀπὸ ἓνα ἄλλο, τὸ ἴδιο θὰ ἔπρεπε νὰ κάνει κι ἡ κατεύθυνση ἀπὸ ἢ πρὸς ἓνα διαφορετικὸ ἄνθρωπο. Ἐκτὸς ἂν παραδεχτοῦμε τὴ δυνατότητα μιᾶς ρηματικῆς τηλεπάθειας, πῶς μποροῦμε ποτὲ νὰ ποῦμε γιὰ κάποιον ὅτι ἐπαναλαμβάνει ἀκριβῶς τὴ σκέψη ἑνὸς ἄλλου: 'Βρίσκομαι στὸ χεῖλος τοῦ γκρεμοῦ'; 'Ὅπωςδήποτε, μήπως δὲν πρέπει νὰ διακρίνουμε ἐκεῖνο ποὺ λέει κάποιος σχετικὰ μὲ τὶς ἐσώτερες ἐμπειρίες του ἀπὸ αὐτὰ ποὺ οἱ φίλοι του λένε σχετικὰ μ' αὐτές; Ἡ ἀνακοίνωσή τους 'Αὐτὸς πονάει' μήπως ἔχει πίσω της τὴν ἴδια ἀγωνία ἢ τὶς ἴδιες δυνατότητες ἐπικύρωσης τῆς αὐθεντικότητάς της ὅσο ἢ δική του 'Πονῶ';

Ἡ ἀπάντησή μου ἐδῶ θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ὅτι ἐπιμένω πῶς ἂν ὑπῆρχαν διαφορὲς αὐτοῦ τοῦ εἶδους ποὺ ἀξίζε νὰ σημειωθοῦν, αὐτὲς θὰ ἦταν διαφορὲς στὸ νόημα ὅσο καὶ στὴ διατύπωση καὶ ἐπομένως καλύπτονται ἀπὸ τὸν ὀρισμὸ μου. Ἀλλὰ τότε ἡ ἀπάντησή μου θὰ ὑπονοοῦσε ὅτι ἀκόμα καὶ τὸ χτεςινὸ 'Θὰ βρέξει αὔριο τὸ ἀπόγευμα' καὶ τὸ σημερινὸ 'Θὰ βρέξει σήμερα τὸ ἀπόγευμα' θὰ μποροῦσαν νὰ θεωρηθοῦν ὅτι διαφέρουν στὸ νόημα, γιὰτὶ διαφέρουν στὸν προσανατολισμὸ, ἔτσι ὥστε κάθε ἀξίωση σχετικὰ μὲ ὁμοιότητες καὶ ἀνομοιότητες στὴ διατύπωση θὰ ἀρχιζε νὰ φαίνεται ἀδρανὴς καὶ οὔτε

είναι εύκολο νά δοῦμε ποιές διαφορές στό νόημα θά μπορούσαν νά υπάρχουν σέ τέτοιες περιπτώσεις πού νά συμφωνοῦν μέ τήν ἐξήγησή μου τοῦ νοήματος τῶν λεκτικῶν ἀποφάνσεων. Ἡ κατάσταση τοῦ πνεύματος πού συνοδεύει τὸ 'Πονῶ' ἐνός ἀνθρώπου θά διαφέρει ἀπό ἐκείνην τοῦ φίλου του πού λέει 'Αὐτός πονάει'. Ἀλλά ἡ πρώτη λεκτική ἀπόφανση θά ἦταν κανονικά ἀληθῆς στίς ἴδιες ἀκριβῶς περιστάσεις ὅπως καί ἡ δεύτερη καί θά αἰτιολογοῦσε τίς ἴδιες ἀκριβῶς συνεπαγωγές.

Γι' αὐτὸ θά εἶμαι πιό συνεπής ἂν δώσω ἓνα λόγο γιά νά μὴν πραγματεύομαι παραλλαγές ἀπὸ τὸ 'ἐγὼ' στό 'αὐτός' ἢ ἀπὸ τὸ 'αὐτὸν' στό 'ἐσένα' μέ τὸν ἴδιο τρόπο ὅπως τίς παραλλαγές ἀπὸ τὸ 'ἔρχομαι' στό 'φεύγω' ἢ ἀπὸ τὸ 'τόρα' στό 'τότε'. Πράγματι, ἓνας ἐπαρκῆς λόγος γι' αὐτὸ εἶναι πῶς στήν ἀνθρώπινη ὁμιλία δὲν ἐλέγχουμε τὴν παραλλαγή τῆς ἀντωνυμίας χωρὶς ἀλλαγή στό νόημα, στὸν ἴδιο ἀκριβῶς βαθμὸ πού ἐλέγχουμε τίς παραλλαγές στίς ἄλλες αὐτὲς λέξεις καί μορφήματα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ ρηματική τηλεπάθεια ἢ τὴν οἰστρηλάτηση ἀπὸ τὸ δαίμονα, δὲν μπορῶ, ἂν ἐξαιρέσουμε τὴ μιμική ἢ τὴν παράθεση λόγων, νά κάνω ἐκφωνήματα στό πρῶτο πρόσωπο μέ τὸ ἴδιο νόημα ὅπως τὰ δικά σου. Ἀλλά μέσα σέ ὀρισμένα ὄρια, πού καθορίζονται ἀπὸ παράγοντες, ὅπως τὸ μῆκος τῆς ζωῆς μου, ἢ τὸ ἀδύνατο νά εἶμαι σέ δύο θέσεις ταυτόχρονα, καί τὴν ἀνυπαρξία ρηματικῆς τηλεπάθειας ἢ μιᾶς χρονομηχανῆς ὅπως τοῦ Wells⁷, μπορῶ νά διατυπώσω μερικὲς ἀπὸ τίς ρήσεις μου μέ τὸ 'τόρα' καί αὐτὲς νά ἔχουν τὸ ἴδιο νόημα μέ ἀργότερες ρήσεις διατυπωμένες μέ τὸ 'τότε'. Ἀντὶ νά τὸ ἀντιληφθοῦμε αὐτὸ ὡς περιορισμὸ στήν ποικιλία αὐτοῦ πού μπορούμε νά ποῦμε πῶς εἶναι παρὸν στή μία περίπτωση καί ἀπουσιάζει στήν ἄλλη, εἶναι καλύτερα νά ὑποθέσουμε πῶς ἡ διαφορὰ στήν ἀντωνυμία δὲν καθιστᾶ ἀναγκαία τὴ διαφορὰ στὰ λεγόμενα. Αὐτοὺς πού εἶναι σύγχρονοι καί γείτονες τοὺς ἀντιλαμβανόμεστε, καταρχὴν, ὡς ἀνθρώπους πού ἔχουν περίπου τὸ ἴδιο δυναμικὸ λεγομένου, ἀντὶ νά χάνουν πολλὰ ἀπὸ τὸν κοινὸ κλῆρο μόνο καί μόνο γιὰ τὸ ἀποτελοῦν ἓνα πλῆθος ἀπὸ ἄτομα. Ἀνάμεσα σέ ὁποιαδήποτε δύο ἄτομα ὑπάρχουν ἀρκετὰ πρακτικὰ ἐμπόδια στήν ἐπικοινωνία, πού ἀνακύπτουν ἀπὸ διαφορὲς στή γλώσσα, τὴν ἐκπαίδευση, τὴν παιδεία, τὸ χαρακτήρα, κτλ., ὥστε νά ἀξίζει νά ἐπιβάλουμε περισσότερους ἢ ἰσογίᾳ περιορισμοὺς στήν ταυτότητα τῶν λεγομένων ἀπὸ ὅσους πρόσφορα μπορούμε νά ἀποφύγουμε. «Ἐν τάξει», θά μπορούσε κανεὶς νά πεῖ, «ἂς μεγιστοποιήσουμε τὸ βαθμὸ στὸν ὁποῖο διαφορετικὰ ἄτομα μπορούν νά προφέρουν τὸ ἴδιο λεγόμενο. Ἐπομένως θά πρέπει νά ἐλευθερώσουμε ὅλα τὰ λεγόμενα, καί ὄχι μόνο μερικά, ἀπὸ τοὺς χωροχρονικοὺς δεσμούς. Ἄν, γιά τοὺς λόγους πού ἔχουν ἤδη δοθεῖ, αὐτὸ δὲν πρέπει νά τὸ κάνουμε, ἀντιλαμβανόμενοι τὴ σημερινὴ πρόγνωση 'Θά βρέξει τὸ ἀπόγευμα' ὡς τὸ ἴδιο λεγόμενο μέ μιὰ ἄχρονη ἀπόδοση βροχῆς τὸ ἀπόγευμα τῆς 4ης Ἀπριλίου 1960, τότε μπορούμε τουλάχιστον νά τὸ κάνουμε ἐγκαταλείποντας τὴν παραδοχὴ πῶς ἡ τιμὴ ἀλήθειας κάθε καταφατικοῦ λεγομένου, ἢ ἡ σωστὴ ἀπάντηση σέ κάθε ἐρωτηματικὸ λεγόμενο, καί ἡ ἱκανοποίηση ἢ διάψευση κάθε εὐχῆς, εἶναι ἀναλλοίωτες στήν ἀλλαγή

τόπου ή χρόνου. Πολλοί άρχαιοι λογικοί, όπως ό Διόδωρος από τὰ Μέγαρα, πολλοί μεσαιωνικοί, όπως ό William του Ockham, και μερικοί σύγχρονοι, όπως ό A. N. Prior, θεώρησαν πώς οί τιμές αλήθειας είναι μάλλον χρονικά και μεταβλητά χαρακτηριστικά αυτών που χαρακτηρίζουν παρά άχρονα και άμετάβλητα⁸. Μ' αυτή την παραδοχή, ή χτεσινή λεκτική άπόφανση 'Θά βρέξει σήμερα τὸ άπόγευμα' είναι τὸ ίδιο λεγόμενο όπως ή σημερινή παρατήρηση που διατυπώνεται με τις ίδιες ακριβώς λέξεις. Αυτό που συμβαίνει είναι μόνο ότι τὸ λεγόμενο χτες βγήκε αληθινὸ και σήμερα ψευδές».

Άλλά αυτή ή αντίληψη τῶν λεγομένων δέν είναι ούτε άναγκαία ούτε επιθυμητή. Και τὰ καλύτερα επιχειρήματα του Prior⁹ για την προτίμησή της βασίζονται σε παραδοχές που μπορούμε νά άπορρίψουμε άμέσως. Υποστηρίζει, λ.χ., ότι πρέπει νά διακρίνουμε τή μορφή 'Δέν ήταν αληθές ότι ρ' από την "Ήταν αληθές ότι ρ", θεωρώντας πώς όταν τρεις συγκεκριμένες συνθήκες ίκανοποιούνται συγχρόνως, για έναν άνθρωπο μπορεί ή κατάφαση τής πρώτης νά είναι αληθής ενώ ή κατάφαση τής δεύτερης νά είναι ψευδής. Οί τρεις συνθήκες είναι: ή 'ρ' είναι "Εγώ ύπάρχω", που σημαίνει "Υπάρχουν γεγονότα σχετικά με έμένα"· ό χρόνος στον όποιο αναφερόμαστε είναι πριν από έκατό χρόνια· και τὸ ότι δέν υπάρχουν γεγονότα για κάποιον σε όρισμένη στιγμή θεωρείται κι αυτό γεγονός σχετικά μ' αυτόν τή στιγμή εκείνη. Άπ' αυτά άπορρέει ότι αν αλήθευε για μένα τὸ νά πῶ πώς δέν ήταν αλήθεια πώς πριν από έκατό χρόνια ύπήρχαν γεγονότα σχετικά με έμένα, κι ούτε τὸ γεγονός πώς δέν ύπήρχαν γεγονότα, θά ήταν ψευδές νά πῶ πώς ήταν αληθές, που σημαίνει, πώς τότε δέν ύπήρχαν γεγονότα για μένα. Ωστε έχουμε μιá περίπτωση στην όποία 'Δέν ήταν αληθές ότι ρ' είναι αληθής ενώ "Ήταν αληθές ότι όχι ρ' είναι ψευδής, κι ό Prior ύπονοεί ότι μιá λογική άχρονων τιμών αλήθειας δέν θά μπορούσε νά άναπαραστήσει αυτή τή διαφορά. Άλλά εύκολα μπορούμε νά άποφύγουμε τὸν έξαναγκασμό νά δεχτούμε μιá τροπική λογική χρονικῶν τιμών αλήθειας. Φτάνει νά άπορρίψουμε τήν παραδοχή πώς όλα τὰ γεγονότα είναι του ίδιου τύπου ή τάξης και νά επιμείνουμε νά είναι προσδιορισμένη ή τάξη τῶν γεγονότων που αναφέρονται στην 'ρ'. Άς υποθέσουμε πώς αν υπάρχουν ή δέν υπάρχουν γεγονότα πρώτης-τάξης για ένα άτομο μιá όρισμένη στιγμή, δηλαδή γεγονότα που μπορούν νά περιγραφούν χωρίς τή χρήση τής λέξης 'γεγονός' ή μιᾶς συνώνυμης, αυτό τὸ ίδιο είναι μόνο ένα γεγονός δεύτερης-τάξης σχετικά μ' αυτό· και γενικά, αν ύπάρχει ή δέν ύπάρχει ένα γεγονός νουστής τάξης σχετικά μ' αυτό, αυτό τὸ ίδιο είναι ένα γεγονός (n+1)-τάξης σχετικά μ' αυτό. Τότε, είτε πάρουμε τήν 'ρ' ως "Υπάρχουν γεγονότα πρώτης τάξης σχετικά με έμένα", είτε τήν πάρουμε ως "Υπάρχουν γεγονότα δεύτερης τάξης σχετικά με έμένα", οί δύο μορφές 'Δέν είναι αλήθεια ότι ρ' και "Ήταν αλήθεια ότι όχι ρ' σημαίνουν όχι μόνο τὸ ίδιο ή μιá όπως ή άλλη, αλλά τὸ ίδιο όπως ή 'είναι (άχρονα) αληθές ότι όχι ρ' όπου τὸ 'ήταν' αντικατάστησε τὸ 'είναι' στην 'ρ'.

Ό Prior υποστηρίζει επίσης ότι όταν οί χρονικές τιμές αλήθειας επανα-

ληφθοῦν, ὅπως στήν "Ἦταν ἀλήθεια πρὶν ἀπὸ $\mu + \nu$ μέρες ὅτι θὰ εἶναι ἀλήθεια ν μέρες ἀργότερα ὅτι p ", δὲν μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν οὔτε σὲ ἀπλὲς χρονικὲς ἐκτιμήσεις τῆς ἀλήθειας ὅπως "Ἦταν ἀληθὲς πρὶν ἀπὸ μ μέρες ὅτι p ", κι ἀκόμη λιγότερο, σὲ ἄχρονες. Ἀλλὰ τὸ ἐπιχειρήμα του βασίζεται στήν παραδοχὴ πὼς οἱ περιστασιακὲς δηλώσεις (statements) σχετικὰ μὲ τὸ μέλλον πρέπει νὰ μὴ θεωρηθοῦν οὔτε ἀληθεῖς οὔτε ψευδεῖς ἀλλὰ ἀκαθόριστες. Μὲ αὐτὴ τὴν παραδοχὴ ὡς βάση, ἀκόμα κι ἂν ἦταν ἡ περίπτωση πρὶν ἀπὸ μ μέρες ὅτι p , θὰ μποροῦσε νὰ μὴν ἦταν ἀλήθεια ὅτι πρὶν ἀπὸ $\mu + \nu$ μέρες ἐπρόκειτο νὰ εἶναι ἡ περίπτωση ν μέρες ἀργότερα ὅτι p , ἀφοῦ πρὶν ἀπὸ $\mu + \nu$ μέρες ἡ ἔκβαση θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ἀκόμη ἀκαθόριστη. Ἀλλὰ μιὰ τέτοια παραδοχὴ ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν εἰσαγωγὴ μιᾶς μεταφυσικῆς δέσμευσης ἐκεῖ ὅπου αὐτὴ δὲν ἔχει θέση. Γιὰ νὰ μεγιστοποιήσει τὶς δυνατότητες ἐπικοινωνίας, ἡ λογικὴ μας πρέπει νὰ μείνει ἀμερόληπτος κριτῆς τῆς ὀρθολογικότητος τῶν ἐπιχειρημάτων τῶν ὀπαδῶν τοῦ καθορισμοῦ καὶ τῶν ὀπαδῶν τῆς ἀκαθοριστίας. Καὶ πράγματι, μιὰ λογικὴ τῶν ἄχρονων τιμῶν ἀλήθειας δὲν παίρνει θέση σὲ τέτοιες διαμάχες. Τὸ λεγόμενο 'Εἶναι (ἄχρονα) ἀληθὲς ὅτι θὰ βρέξει αὔριο' δὲν συνεπάγεται ὅτι κάτι ἔχει συμβεῖ ἢ θὰ συμβεῖ πού νὰ ἐξασφαλίζει ὅτι θὰ βρέξει αὔριο, κι οὔτε συνεπάγεται ὅτι κανένα τέτοιο πράγμα δὲν συνέβηκε ἢ δὲν θὰ συμβεῖ, ἀλλὰ μόνο ὅτι αὔριο θὰ βρέξει. "Ἄν πράγματι ξέσπασε ὁ μουσσώνας ἢ τὰ σύννεφα ἔχουν ἐμπλουτισθεῖ μὲ ἰωδιοῦχο ἄργυρο¹⁰ καὶ πιστεύουμε σ' ἕναν κατάλληλο αἰτιακὸ νόμο, μποροῦμε πάντα νὰ ποῦμε: 'Κάτι συνέβηκε ὥστε νὰ ἐξασφαλισθεῖ ὅτι αὔριο θὰ βρέξει'. Ἀλλὰ σ' αὐτὸ θὰ μᾶς δεσμεύσουν πεποιθήσεις σὲ γεγονότα, ὄχι ἄχρονες ἐκτιμήσεις τιμῶν ἀλήθειας.

Ἀκόμη, ἡ θεωρία τῶν χρονικῶν τιμῶν ἀλήθειας δὲν εἶναι μόνο μὴ ἀναγκαία γιὰ τὴ λογικὴ. Ἀποτελεῖ καὶ ἀνεπιθύμητη ἰδιοτροπία. Γιατὶ κι ἂν ἀκόμα δεχτοῦμε μιὰν ἔννοια τοῦ 'λεγόμενο' στήν ὁποία τὰ λεγόμενα μποροῦν νὰ ἀλλάξουν τὶς τιμὲς ἀλήθειας τους, πρέπει ἀκόμα νὰ δεχτοῦμε μιὰν ἄλλη ἔννοια στήν ὁποία δὲν μποροῦν νὰ τὸ κάνουν. Σὲ ἕνα συνεχόμενο τμήμα ἐπιχειρηματολογίας πολλὲς ἀπὸ τὶς ἀποφάνσεις-λεγόμενά μας μποροῦν νὰ ἔχουν τὸ ἴδιο ἀκριβῶς νόημα καὶ τὴν ἴδια διατύπωση. Ἡ ἀπόφανση 'Θὰ βρέξει αὔριο' μπορεῖ νὰ παρουσιάζεται ἄλλοτε ὡς προκείμενη, ἄλλοτε ὡς συμπέρασμα, ἄλλοτε ὡς κατηγορικὴ κατάφαση κι ἄλλοτε ὡς ἠγούμενη ἢ ὡς συνέπεια ἑνὸς ὑποθετικοῦ λόγου, ἢ σὲ μιὰ μόνη σειρά ἐπιχειρημάτων. Σὲ ἕνα τέτοιο πλαίσιο, ἡ ἀπόφανση πρέπει νὰ ὑποτίθεται πὼς ἔχει τὴν ἴδια τιμὴ ἀλήθειας κάθε φορὰ πού παρουσιάζεται, ἀκόμα κι ἂν τῆς ἀποδίνουμε μιὰ διαφορετικὴ τιμὴ ἀλήθειας στήν χτεσινὴ μας ἐπιχειρηματολογία. Ἀντίστοιχα, γιὰ ὁποιαδήποτε ἐρμηνεῖα ἑνὸς τύπου ἢ παραγωγῆς, ὅσο μακροσκελεῖς κι ἂν εἶναι, στὸ λογικὸ μας Λογισμό, πρέπει νὰ ὑποθέτουμε ὅτι σὲ κάθε περίπτωση κάθε προτασιακὸ σύμβολο ἢ ἄλλο καλὰ σχηματισμένο τμήμα ἔχει ἀκριβῶς μιὰ τιμὴ ἀλήθειας ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος, καὶ αὐτὲς οἱ περιπτώσεις πρέπει, καθεμίά τους, νὰ ἔχει τουλάχιστον τόση διάρκεια ὅση χρειάζεται γιὰ νὰ διαβάσουμε τὸν τύπο πού ἐρμηνεύτηκε ἢ τὴ

σειρά τῶν τύπων. Γιὰ νὰ πάρουμε μιὰ πολὺ ἀπλὴ περίπτωση, ὁ νόμος τοῦ *modus ponens* "Ἄν p τότε μόνο ἂν q , καὶ p , τότε q ", δὲν θὰ εἶχε καμία χρησιμότητα ἂν, τὴν ὥρα ποὺ φτάναμε στὴ δευτέρη παρουσία τοῦ ' q ', αὐτὸ εἶχε ἀλλάξει τιμὴ ἀλήθειας. Ἔτσι ἀκόμα καὶ γιὰ τὰ διάφορα λογικὰ συστήματα τοῦ Prior τῶν χρονικῶν τιμῶν ἀλήθειας, χρειαζόμαστε νὰ καθορισθοῦν οἱ συνθήκες κάτω ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ ἀποφάνσεις-λεγόμενα μὲ τοὺς διάφορους γραμματικούς χρόνους στὴν ἴδια ἀλυσίδα συλλογισμῶν μποροῦν νὰ ἀναπαρασταθοῦν ἀπὸ τὸ ἴδιο σύμβολο μέσα στὸν ἴδιο τύπο, παραγωγή ἢ ἀπόδειξη. Ἀλλὰ ὅταν τὸ καθορίζουμε αὐτό, θὰ ὀρίσουμε μιὰν ἔννοια τοῦ 'λεγόμενου' στὴν ὁποία ἡ τιμὴ ἀλήθειας ἑνὸς λεγόμενου δὲν ἀλλάζει. Γιατί νὰ προχωρήσουμε λοιπὸν καὶ νὰ ὀρίσουμε μιὰν ἄλλη ἔννοια σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ τιμὴ ἀλήθειας μπορεῖ νὰ ἀλλάξει; Μιὰ πιὸ οἰκονομικὴ πολιτικὴ εἶναι νὰ στηριχτοῦμε ὀλοκληρωτικὰ στὴν ἄχρονη ἐκτίμηση τῆς ἀλήθειας καὶ ἐπομένως σὲ κριτήρια γιὰ τὴν ταυτότητα καὶ τὴ διαφορὰ τῶν λεγομένων ὅπως ἐκεῖνα ποὺ προτάθηκαν πιὸ πάνω.

Χωρὶς ἀμφιβολία οἱ ἄνθρωποι λένε καμιά φορὰ "Ἡ πρόταση «Θὰ βρέξει τὸ ἀπόγευμα» ἦταν ἀληθὴς ἂν προφέρθηκε ἐδῶ χτὲς τὸ πρωὶ καὶ ψευδὴς ἂν προφέρθηκε σήμερα'. Ἀλλὰ ὅταν χρησιμοποιοῦν ἔτσι τὴ λέξη 'πρόταση', θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε πὼς ἀναφέρονται σὲ μιὰν ἀπόφανση παιδείας, ὄχι σὲ ἕνα λεγόμενο. Γιατί, κι ἂς μᾶς συγχωρεῖ ὁ Prior, δὲν θὰ μεταφέρονταν στὸν πλάγιό λόγο καὶ θὰ ἔλεγαν "Ἦταν ἀληθὲς ἐδῶ χτὲς τὸ πρωὶ πὼς ἐπρόκειτο νὰ βρέξει τὸ ἀπόγευμα, καὶ ψευδὲς σήμερα', ἀλλὰ μᾶλλον "Ἦταν ἀληθὲς πὼς ἔβρεξε ἐδῶ χτὲς τὸ ἀπόγευμα καὶ ψευδὲς πὼς ἔβρεξε σήμερα τὸ ἀπόγευμα', ὅπου στὴ θέση τοῦ 'ἦταν' μποροῦσε ἐξίσου καλὰ νὰ μπεῖ τὸ ἄχρονο 'εἶναι'. Τὸ ἰδίωμα "Ἦταν ἀλήθεια πὼς τὸ-καὶ-τὸ ἐπρόκειτο νὰ συμβεῖ' φυλάγεται γιὰ εἰδικὲς περιπτώσεις ὅπως τὰ δυστυχήματα ποὺ ἀποφεύχθηκαν ἢ σχεδὸν ἀποφεύχθηκαν καὶ γιὰ τίς προθέσεις ποὺ ματαιώθηκαν ἢ σχεδὸν ματαιώθηκαν. Καὶ οὔτε ἡ ἔννοια μιᾶς ἀπόφανσης παιδείας θὰ ἀντέξει τὸ βάρος τῶν λογικῶν ἀξιώσεων (δὲς §§ 31 - 33 πιὸ κάτω), ἀκόμα καὶ σὲ μιὰ λογικὴ χρονικῶν τιμῶν ἀλήθειας, γιατί μιὰ ἀπόφανση παιδείας εἶναι οὐσιαστικὰ κάτι ποὺ ἔχει μιὰν ἱστορία. Ἀπὸ χτὲς ὡς σήμερα, μιὰν ἀπόφανση παιδείας, μποροῦμε νὰ τὴν ἀντιληφθοῦμε ὅτι ἀλλάζει τὴν τιμὴ ἀλήθειας τῆς ρήσης της σὲ μιὰν ὀρισμένη θέση καὶ κρατᾶει ἀμετάβλητο τὸ νόημά της. Ἀλλὰ γιὰ μακρότερες περιόδους μπορεῖ καὶ τὸ νόημά της νὰ ἀλλάξει. Ἔτσι ὥστε ἂν ἡ πρόγνωση 'Θὰ βρέξει ἐδῶ σὲ χίλια χρόνια' θεωρηθεῖ ὡς ἰσοδύναμη μὲ τὴν "Ἡ ἀπόφανση παιδείας «Βρέχει» θὰ ἀληθεύει σὲ χίλια χρόνια ἀπὸ τώρα', ὅλες οἱ μετεωρολογικὲς μας προγνώσεις ἐκτίθενται σὲ διπλὸ κίνδυνο. Κινδυνεύουν νὰ διαψευστοῦν ἀπὸ ἀλλαγὲς στὴ γλωσσικὴ χρῆση καὶ ἀπὸ ἀλλαγὲς στὸν τύπο τῶν βροχοπτώσεων.

Συνοπτικὰ, ὑπάρχουν ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα ἐνάντια στὸν ὀρισμὸ τοῦ 'λεγόμενου' ἔτσι ὥστε τὸ ἴδιο λεγόμενο νὰ εἶναι σήμερα ἀληθὲς καὶ αὔριο ψευδὲς. Ἀλλὰ τὰ ἐπιχειρήματα δὲν εἶναι τέτοιου εἴδους ποὺ νὰ ὑπονοοῦν ὅτι ἡ ἰδιότητα τοῦ νὰ εἶναι ἔτσι-καὶ-ἔτσι ἕνα λεγόμενο εἶναι μία ἰδιότητα

στήν ὁποία πρέπει νά ἐφαρμόζεται κάποια ρεαλιστική θεωρία τῶν καθολικῶν ἐννοιῶν. Εἶναι ἐπιχειρήματα γιά τήν κατασκευή ἑνός ὀρισμοῦ μᾶλλον παρά ἑνός ἄλλου, ὄχι ἐπιχειρήματα γιά νά ποῦμε ὅτι συμβαίνει ἕνα πράγμα καί ὄχι ἕνα ἄλλο.

Μετάφραση : Π. Χριστοδουλίδης

Σημειώσεις

1. Το κείμενο αυτό αποτελεί μετάφραση της § 19 του βιβλίου του L. Jonathan Cohen, *The Diversity of Meaning* (Methuen, London 1962, 2η έκδοση 1966) και δημοσιεύεται με την άδεια του συγγραφέα.

2. Τους όρους αυτούς ο συγγραφέας εξήγησε προηγούμενα με τον ακόλουθο τρόπο: «Δύο οποιαδήποτε σήματα (tokens) αποτελούν την ίδια λέξη ρήσης ή απόφανση ρήσης (utterance-word or utterance sentence) αν είναι . . . αντίγραφα του ίδιου σήματος ή αν το ένα είναι αντίγραφο του άλλου» (σ. 5). 'Η λέξη στη γλώσσα ή η απόφανση στη γλώσσα είναι εκείνο που λέμε στα ελληνικά ή στα γαλλικά και μεταφράζεται λεξικογραφικά, ενώ όταν βρίσκεται σε εισαγωγικά δεν μεταφράζεται. Λέμε, λ.χ., ή γερμανική λέξη 'Katze' σημαίνει 'γάτα'. Μία λέξη στην παιδεία ή μία απόφανση παιδείας έχουμε όταν, λ.χ., ο ιστορικός ασχολείται με τη λέξη 'μάζα' στη φυσική του 17ου αιώνα. «'Η λέξη-παιδείας μεταφράζεται όταν παρουσιάζεται σε παράθεση, ή λέξη-γλώσσας δεν μεταφράζεται» (σ. 15). 'Η απόφανση στη γλώσσα αντιστοιχεί στην απόφανση στην παιδεία ενώ στην απόφανση ρήσης αντιστοιχεί το λεγόμενο-απόφανση. Λ.χ., ο εκδότης «του μεγάλου έργου του Νεύτωνα ασχολείται να διασαφηνίσει τί συνεπάγεται ή πρώτη του απόφανση» (σ. 15). Σε παράθεση, οι αποφάνσεις-λεγόμενα μεταφράζονται ενώ οι αποφάνσεις-ρήσης, δεμένες καθώς είναι με τη μορφή τους, δεν μεταφράζονται.

"Ας πάρουμε ως παράδειγμα την απόφανση «The first sentence contains the word 'masse'». "Αν με ρωτήσουν ποιά ήταν ή απόφανση-ρήσης θα απαντήσω με τις ίδιες ακριβώς λέξεις. Είπε: «The first sentence κτλ.», με λέξεις-ρήσης. Αυτή ή απόφανση ανήκει στην αγγλική γλώσσα κατά το εἶναι απόφανση στη γλώσσα και αποτελείται από λέξεις της γλώσσας και από μια λέξη στη γαλλική γλώσσα. Αυτή ανήκει και σε μία παιδεία που του επιτρέπει να μιλάει για μάζες, μία παιδεία δηλ. που έχει αφομοιώσει, τουλάχιστον μερικά, τη νευτωνική μηχανική. Το λεγόμενο-απόφανση μπορεί να αποδοθεί στα ελληνικά ως «'Η πρώτη απόφανση περιέχει τη λέξη 'masse'». Το λεγόμενο είναι ένα, ενώ οι ρήσεις μπορεί να είναι πολλές, λ.χ., σε διάφορες γλώσσες ή στα διάφορα αντίτυπα του έντυπου ή της ταινίας του μαγνητοφώνου που ακούμε ξανά. [ΣτΜ]

3. Λ.χ. P. T. Geach, *Mental Acts* (1957), σ. 65 κ.έ.

4. *Introduction to Mathematical Logic* (1956), τόμος I, σ. 26 κ.έ.

5. Είναι ο όρος 'determinable' που σημαίνει «μιά ιδιότητα όπως το χρώμα ή η πυκνότητα που έχει ένας αριθμός από ειδικές ή 'προσδιορισμένες'

μορφές»· βλ. Johnson, *Logic*, Τόμ. I (Cambridge 1921) κεφ. 11 και Carnap, *Logical Foundations of Probability* (Chicago 1950), τόμ. I, σ. 75. [ΣτΜ]

6. *The Idea of History* (1946), σ. 282 κ.έ.

7. Ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται στὸ ἔργο τοῦ Herbert George Wells, *The Time Machine* (1895) ποὺ εἶναι μία φανταστικὴ ἱστορία ταξιδιοῦ στὸ μακρινὸ μέλλον. [ΣτΜ]

8. Βλ. B. Mates, 'Diodorean Implication', *Philosophical Review*, lviii (1949), σ. 234 κ.έ. Καὶ E. A. Moody, *Truth and Consequence in Medieval Logic* (1953), σ. 66. Καὶ A. N. Prior, *Time and Modality* (1957).

9. Δὲς τὴ βιβλιοκρισία μου γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Prior στὸ *Philosophical Quartely*, viii (1958), σ. 266 κ.έ.

10. Ὁ συγγραφέας ὑπονοεῖ τὴ διαδικασία βομβαρδισμοῦ ἀπὸ ἀεροπλάνο τῶν νεφῶν τῆς ὀμίχλης μὲ στεγνὸ πάγο, ἰοδίνη τοῦ ἀργύρου, κτλ., ὥστε νὰ ἐπιταχυνθεῖ ἡ φυσικὴ τάση τῶν σταγονιδίων νὰ συνενώνονται σὲ μεγαλύτερα σταγονίδια ποὺ πέφτουν. [ΣτΜ]